TAVAKKALCHILIKNI BOSHQARISH VA UNING SAMARADORLIGINI BAHOLASH

Ilmiy rahbar: Niyatov Navruzbek Zarifovich
SamISI, “Menejment” kafedrasi assistenti
niyatovnavruzbek@gmail.com
Matyakubov Sardorbek Samandar o‘g‘li
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti logistika kechki 324 guruh
Sardormatyoqubov61@gmail.com
Doi: https://doi.org/10.5281/zenodo.20432663

Annotatsiya: Mazkur ilmiy maqolada tavakkalchiliklarni boshqarishning nazariy va amaliy jihatlari, uning iqtisodiy subyektlar faoliyatidagi ahamiyati hamda samaradorligini baholash mexanizmlari tadqiq etilgan. Tadqiqot davomida tavakkalchilik tushunchasining iqtisodiy mohiyati, risk-menejment tizimining zamonaviy yondashuvlari, xalqaro standartlar va normativ-huquqiy asoslari tahlil qilindi. Shuningdek, korxona va moliyaviy institutlarda tavakkalchiliklarni boshqarish samaradorligini aniqlovchi asosiy ko‘rsatkichlar hamda ularni baholash usullari yoritildi. Maqolada raqamli transformatsiya, sun’iy intellekt va axborot texnologiyalarining risklarni boshqarish tizimidagi o‘rni ham ilmiy asosda tahlil etilgan.

Kalit so‘zlar: tavakkalchilik, risk-menejment, risklarni baholash, moliyaviy risk, operatsion risk, korporativ boshqaruv, iqtisodiy barqarorlik, ISO 31000, risklarni monitoring qilish, raqamli transformatsiya.

Аннотация. В данной научной статье исследованы теоретические и практические аспекты управления рисками, их значение в деятельности экономических субъектов, а также механизмы оценки эффективности системы риск-менеджмента. В ходе исследования были проанализированы экономическая сущность понятия риска, современные подходы к управлению рисками, международные стандарты и нормативно-правовые основы. Также рассмотрены основные показатели и методы оценки эффективности управления рисками в предприятиях и финансовых институтах. В статье научно обоснована роль цифровой трансформации, искусственного интеллекта и информационных технологий в системе управления рисками.

Ключевые слова: риск, риск-менеджмент, оценка рисков, финансовый риск, операционный риск, корпоративное управление, экономическая стабильность, ISO 31000, мониторинг рисков, цифровая трансформация.

Abstract. This scientific article examines the theoretical and practical aspects of risk management, its importance in the activities of economic entities, and the mechanisms for evaluating its effectiveness. The study analyzes the economic essence of risk, modern approaches to risk management, international standards, and regulatory frameworks. In addition, the main indicators and methods used to assess the effectiveness of risk management systems in enterprises and financial institutions are discussed. The article also scientifically analyzes the role of digital transformation, artificial intelligence, and information technologies in risk management systems.

Keywords: risk, risk management, risk assessment, financial risk, operational risk, corporate governance, economic stability, ISO 31000, risk monitoring, digital transformation.

KIRISH

Jahon iqtisodiyotining globallashuvi, raqamli transformatsiya jarayonlarining jadallashuvi, xalqaro moliyaviy bozorlardagi beqarorlik hamda geosiyosiy omillarning kuchayishi zamonaviy tashkilotlar faoliyatida tavakkalchiliklarni boshqarish masalasini strategik ahamiyatga ega yo‘nalishga aylantirdi. Hozirgi davrda korxona, bank, sug‘urta tashkiloti yoki davlat muassasasining barqaror faoliyati nafaqat

mavjud resurslardan samarali foydalanishga, balki ehtimoliy xavf-xatarlarni oldindan aniqlash, baholash va ularni minimallashtirish darajasiga ham bog‘liqdir. Shu sababli tavakkalchiliklarni boshqarish tizimini shakllantirish va uning samaradorligini baholash iqtisodiy boshqaruvning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi.

Zamonaviy iqtisodiy adabiyotlarda tavakkalchilik tushunchasi turlicha talqin qilinadi. Xalqaro standartlar asosida tavakkalchilik maqsadlarga erishishga ta’sir qiluvchi noaniqlik natijasi sifatida baholanadi. Xususan, International Organization for Standardization tomonidan ishlab chiqilgan ISO 31000 standartida tavakkalchilik tashkilot faoliyatiga salbiy yoki ijobiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin bo‘lgan omillar yig‘indisi sifatida izohlanadi. Mazkur standart tavakkalchiliklarni aniqlash, tahlil qilish, monitoring qilish va boshqarishning universal mexanizmlarini taklif etadi.

Bugungi kunda tavakkalchiliklarni boshqarish faqat moliyaviy sektor bilan chegaralanib qolmay, balki sanoat, xizmat ko‘rsatish, logistika, axborot texnologiyalari, davlat boshqaruvi hamda innovatsion loyihalar faoliyatining ajralmas qismiga aylangan. Ayniqsa, pandemiyadan keyingi davrda korporativ boshqaruv tizimlarida tavakkalchiliklarni boshqarishning integratsiyalashgan modeli keng qo‘llanilmoqda. Korxonalar endilikda tavakkalchiliklarni faqat yo‘qotishlar ehtimoli sifatida emas, balki strategik imkoniyatlarni aniqlash vositasi sifatida ham ko‘rib chiqmoqda.

O‘zbekiston iqtisodiyotida ham tavakkalchiliklarni boshqarish tizimini takomillashtirish bo‘yicha keng ko‘lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Xususan, bank tizimini modernizatsiya qilish, korporativ boshqaruv standartlarini joriy etish, investitsion muhitni yaxshilash hamda raqamli iqtisodiyotga o‘tish jarayonlari tavakkalchiliklarni samarali boshqarish zaruratini yanada kuchaytirmoqda. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining iqtisodiyotni liberallashtirish, bank-moliya tizimini transformatsiya qilish va korporativ boshqaruvni takomillashtirishga qaratilgan qator farmon hamda qarorlarida risk-menejment tizimini joriy etish alohida ustuvor yo‘nalish sifatida belgilangan.

Tavakkalchiliklarni boshqarish tizimining samaradorligini baholash masalasi ham alohida ilmiy-amaliy ahamiyatga ega. Chunki risklarni boshqarish bo‘yicha ishlab chiqilgan strategiya va mexanizmlarning natijadorligi aniq mezonlar asosida baholanmasa, ularning real samaradorligini aniqlash mushkul bo‘ladi. Shu nuqtai nazardan risklarni boshqarish samaradorligini moliyaviy natijalar, operatsion barqarorlik, investitsion jozibadorlik, likvidlik darajasi, rentabellik ko‘rsatkichlari hamda xavf-xatarlarni kamaytirish natijalari asosida kompleks tahlil qilish muhim hisoblanadi.

Asosiy qism

Tavakkalchiliklarni boshqarish tizimi tashkilot faoliyatida yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan xavf-xatarlarni aniqlash, ularni baholash, monitoring qilish va minimallashtirishga qaratilgan boshqaruv mexanizmlari yig‘indisidir. Zamonaviy iqtisodiy sharoitda risk-menejment tizimi tashkilotning strategik boshqaruv modeli bilan integratsiyalashgan holda faoliyat yuritishi talab etiladi. Chunki tavakkalchiliklar tashkilotning barcha funksional yo‘nalishlariga ta’sir ko‘rsatadi.

Xalqaro amaliyotda tavakkalchiliklarni boshqarishning eng keng tarqalgan modeli ISO 31000 standarti hisoblanadi. Mazkur standartga ko‘ra, tavakkalchiliklarni boshqarish jarayoni risklarni identifikatsiya qilish, tahlil qilish, baholash, boshqarish choralarini ishlab chiqish, monitoring qilish va kommunikatsiya bosqichlarini o‘z ichiga oladi. Ushbu modelning asosiy afzalligi shundaki, u barcha turdagi tashkilotlarga moslashuvchan tarzda qo‘llanish imkonini beradi.

Risk-menejment tizimining samaradorligi ko‘p jihatdan tashkilotda shakllangan boshqaruv madaniyatiga bog‘liqdir. Agar tashkilot rahbariyati tavakkalchiliklarni boshqarishni strategik ustuvor yo‘nalish sifatida qabul qilsa, risklarni aniqlash va baholash mexanizmlari samaraliroq ishlaydi. Xalqaro tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, korporativ boshqaruv tizimida risk-menejment to‘liq integratsiyalashgan tashkilotlarda moliyaviy yo‘qotishlar darajasi sezilarli darajada kamayadi.

Tavakkalchiliklarni boshqarish tizimida risklarni tasniflash muhim o‘rin tutadi. Iqtisodiy adabiyotlarda risklar moliyaviy, operatsion, strategik, huquqiy, texnologik, investitsion va reputatsion tavakkalchiliklarga ajratiladi. Moliyaviy risklar foiz stavkalari, valyuta kurslari, likvidlik va kredit tavakkalchiliklari bilan bog‘liq bo‘lsa, operatsion risklar ichki jarayonlar va inson omili bilan bog‘liq xatarlarni o‘z ichiga oladi. Strategik risklar esa korxona rivojlanish strategiyasidagi xatoliklar yoki tashqi muhitdagi keskin o‘zgarishlar natijasida yuzaga keladi.

So‘nggi yillarda raqamli texnologiyalar rivojlanishi natijasida kiberxavfsizlik bilan bog‘liq tavakkalchiliklar ham sezilarli darajada ortdi. Ayniqsa, bank-moliya sektorida axborot xavfsizligini ta’minlash risk-menejment tizimining eng muhim yo‘nalishlaridan biriga aylandi. Sun’iy intellekt va katta hajmdagi ma’lumotlarni tahlil qilish texnologiyalaridan foydalanish kredit risklarini aniqlash va prognozlash imkoniyatlarini kengaytirmoqda. 2024-yilda e’lon qilingan ilmiy tadqiqotlarda sun’iy intellekt texnologiyalarining bank kredit risklarini boshqarish samaradorligini oshirayotgani ta’kidlangan.

Tashkilotlarda risklarni boshqarish jarayonining dastlabki bosqichi risklarni identifikatsiya qilishdan iborat. Ushbu bosqichda korxona faoliyatiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin bo‘lgan barcha ichki va tashqi omillar aniqlanadi. Risklarni aniqlashda SWOT tahlili, ekspert baholash usuli, statistik tahlil, scenario tahlili va Delphi usullaridan keng foydalaniladi. Zamonaviy korporativ boshqaruv amaliyotida risk xaritalari tuzish ham muhim ahamiyat kasb etmoqda. Risklarni baholash bosqichida ularning yuz berish ehtimoli va kutilayotgan zarar miqdori aniqlanadi. Bunda sifat va miqdoriy tahlil usullaridan foydalaniladi. Sifat tahlilida risklarning muhimlik darajasi ekspertlar tomonidan baholansa, miqdoriy tahlilda statistik va matematik modellar qo‘llaniladi. Ayniqsa, bank-moliya sektorida Value at Risk, stress-test, Monte-Karlo modellashtirish usullari keng tarqalgan.

Risklarni boshqarishning samaradorligini baholashda asosiy mezonlardan biri tashkilotning moliyaviy barqarorligi hisoblanadi. Agar risk-menejment tizimi samarali tashkil etilgan bo‘lsa, korxonaning likvidlik darajasi, rentabellik ko‘rsatkichlari va investitsion jozibadorligi yuqori bo‘ladi. Aksincha, tavakkalchiliklarni noto‘g‘ri boshqarish moliyaviy yo‘qotishlar, bankrotlik va bozordagi mavqening pasayishiga olib kelishi mumkin. Xalqaro amaliyotda risk-menejment samaradorligini baholash uchun bir qator indikatorlardan foydalaniladi. Jumladan, “risk-adjusted return on capital”, “economic value added”, “operational loss ratio”, “compliance index” kabi ko‘rsatkichlar risklarni boshqarish tizimining natijadorligini baholash imkonini beradi. Bundan tashqari, tashkilotning kredit reytingi va investitsion ishonchliligi ham risk-menejment tizimi samaradorligining muhim indikatorlari hisoblanadi.

O‘zbekiston iqtisodiyotida risklarni boshqarish tizimini rivojlantirish bo‘yicha qator normativ-huquqiy hujjatlar qabul qilingan. Xususan, bank tizimida Basel standartlari asosida risk-menejment tizimini joriy etish bo‘yicha kompleks chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Tijorat banklarida kredit risklari, likvidlik risklari va operatsion tavakkalchiliklarni boshqarish bo‘yicha maxsus bo‘linmalar tashkil etilgan. Mamlakatimizda investitsion faoliyatning kengayishi ham risklarni boshqarish mexanizmlarini takomillashtirishni talab etmoqda. Xorijiy investitsiyalarni jalb qilishda investitsion risklarni kamaytirish asosiy vazifalardan biri hisoblanadi. Shu sababli davlat tomonidan investorlar huquqlarini himoya qilish, valyuta liberallashuvi va biznes muhitini yaxshilash bo‘yicha islohotlar amalga oshirilmoqda.

Korxonalarda tavakkalchiliklarni boshqarish samaradorligini oshirishda ichki audit tizimining o‘rni ham katta. Ichki audit risklarni monitoring qilish, nazorat mexanizmlarini baholash va mavjud kamchiliklarni aniqlash orqali risk-menejment tizimini takomillashtirishga xizmat qiladi. Xalqaro amaliyotda ichki audit va risk-menejment o‘zaro integratsiyalashgan holda faoliyat yuritadi. Risklarni boshqarish samaradorligini baholashda inson omili ham muhim ahamiyatga ega. Chunki noto‘g‘ri boshqaruv qarorlari yoki xodimlarning malaka yetishmasligi operatsion tavakkalchiliklarning ortishiga olib keladi. Shu sababli tashkilotlarda risk-menejment bo‘yicha malakali mutaxassislarni tayyorlash va xodimlarning kasbiy kompetensiyalarini oshirish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Raqamli transformatsiya sharoitida tavakkalchiliklarning yangi shakllari paydo bo‘lmoqda. Masalan, sun’iy intellekt tizimlaridan noto‘g‘ri foydalanish, ma’lumotlar bazasi xavfsizligi, raqamli firibgarlik va kiberjinoyatlar zamonaviy tashkilotlar uchun jiddiy xavf tug‘dirmoqda. Shu sababli risk-menejment tizimlarida axborot xavfsizligi risklarini boshqarish ustuvor yo‘nalishga aylanmoqda. Loyiha boshqaruvi tizimida ham tavakkalchiliklarni samarali boshqarish muhim ahamiyat kasb etadi. Xalqaro tadqiqotlarda loyiha faoliyatidagi tavakkalchiliklarni baholash uchun yangi indikatorlar ishlab chiqilayotgani qayd etilgan. Jumladan, Activity Risk Index loyihadagi har bir faoliyatning umumiy risk darajasiga ta’sirini aniqlash imkonini beradi. Risklarni boshqarish samaradorligini oshirishda korporativ madaniyatning rivojlanganligi muhim omillardan biridir. Agar tashkilotda ochiq kommunikatsiya va

mas'uliyat tizimi shakllangan bo'lsa, xodimlar yuzaga kelayotgan tavakkalchiliklar haqida o'z vaqtida ma'lumot beradi va xavf-xatarlarning oldini olish imkoniyati oshadi.

XULOSA

Tavakkalchiliklarni boshqarish zamonaviy iqtisodiy tizimning ajralmas tarkibiy qismi hisoblanadi. Globallashuv, iqtisodiy integratsiya, raqamli transformatsiya va bozor noaniqliklarining kuchayishi sharoitida risk-menejment tizimining samarali tashkil etilishi korxona va moliyaviy institutlarning barqaror rivojlanishini ta'minlaydi. Risklarni boshqarish tizimining samaradorligi ko'p jihatdan tashkilotning strategik boshqaruv modeli, korporativ madaniyati, axborot texnologiyalaridan foydalanish darajasi hamda malakali mutaxassislar mavjudligiga bog'liqdir. Xalqaro standartlar, xususan ISO 31000 asosida tashkil etilgan risk-menejment tizimlari tavakkalchiliklarni aniqlash, baholash va minimallashtirish imkoniyatlarini sezilarli darajada kengaytiradi.

Tavakkalchiliklarni boshqarish samaradorligini baholashda kompleks yondashuvdan foydalanish zarur. Bunda moliyaviy ko'rsatkichlar bilan bir qatorda operatsion barqarorlik, investitsion jozibadorlik, axborot xavfsizligi va strategik moslashuvchanlik kabi indikatorlar ham inobatga olinishi lozim.

O'zbekiston iqtisodiyotida amalga oshirilayotgan institutsional islohotlar risk-menejment tizimini takomillashtirish uchun qulay sharoit yaratmoqda. Ayniqsa, bank-moliya sektorida xalqaro standartlar asosida risklarni boshqarish tizimlarini joriy etish moliyaviy barqarorlikni mustahkamlashga xizmat qilmoqda. Kelgusida sun'iy intellekt, raqamli texnologiyalar va katta ma'lumotlar tahliliga asoslangan risk-menejment tizimlarini keng joriy etish tavakkalchiliklarni boshqarish samaradorligini yanada oshiradi. Shunday qilib, tavakkalchiliklarni boshqarish va uning samaradorligini baholash iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash, investitsion jozibadorlikni oshirish, korxonalar raqobatbardoshligini mustahkamlash hamda barqaror iqtisodiy rivojlanishga erishishning muhim omili hisoblanadi. Zamonaviy iqtisodiyotda risk-menejment tizimining samarali faoliyati tashkilotlarning uzoq muddatli muvaffaqiyatini belgilovchi asosiy strategik omillardan biri sifatida namoyon bo'lmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. (2020). Bank tizimini isloh qilish strategiyasi to'g'risidagi PF–5992-son Farmon. https://lex.uz
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. (2022). 2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risidagi PF–60-son Farmon. https://lex.uz
3. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki. (2023). Tijorat banklarida risklarni boshqarish tizimini tashkil etish bo'yicha tavsiyalar. Toshkent.
4. World Economic Forum. (2024). The global risks report 2024. WEF. https://www.weforum.org
5. Ўзбекистон Республикаси Қонуни. (2019). Инвестициялар ва инвестиция фаолияти тўғрисидаги Қонун. https://lex.uz
6. Ўзбекистон Республикаси Қонуни. (2021). Аудиторлик фаолияти тўғрисидаги Қонун. https://lex.uz
7. Yuldashev, Q. S. (2022). Korporativ boshqaruv tizimida risk-menejmentning zamonaviy usullari. Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar, 6(1), 45–56.
8. Zubaydullayev, A. A. (2023). Tijorat banklarida kredit risklarini boshqarish samaradorligini oshirish yo'llari. Moliya va bank ishi, 4(2), 77–89.
9. COSO. (2017). Enterprise risk management: Integrating with strategy and performance. Committee of Sponsoring Organizations of the Treadway Commission. https://www.coso.org
10. Deloitte. (2023). Global risk management survey. Deloitte Insights. https://www2.deloitte.com
11. IMF. (2024). Global financial stability report. International Monetary Fund. https://www.imf.org